

Oud-minister temidden van zijn zonen, Hongarije (1933)

Winkelen in Belgrado, Servië (2000)

OOSTWAARTS!

Oost-Europa's nieuwe kapitalisten

In een nieuwe zesdelige reportagereeks van de VPRO reist schrijver **Jaap Scholten** door Oost-Europa. 'In al deze landen zijn de oude communisten een soort über-kapitalisten geworden, het slechtste van het kapitalisme in zich verenigend.'

DOOR KATJA DE BRUIN

WAARSCHIJNLIJK is er niemand op de hele wereld die meer weet over de recente geschiedenis van de aristocratie in Transsylvanië dan de Nederlandse schrijver Jaap Scholten – buiten de Transsylvaanse aristocratie zelf dan. Scholten, die in 1995 succesvol debuteerde met de autobiografische roman *Tachtig*, geldt sindsdien als een zeer getalenteerd schrijver die wel wat beters te doen heeft dan alleen maar boeken schrijven. Bomen planten op zijn Hongaarse landgoed bijvoorbeeld.

Zeven jaar geleden verhuisde avonturier Scholten met vrouw en drie zonen naar Hongarije waar hij een verwaarloosd buiten in ere herstelde. Over zijn leven als nieuwbakken landheer schreef hij prachtige verhalen voor *NRC Handelsblad*. Maar hij reisde ook veel rond in de regio en maakte overal vrienden. Een betere gids door de landen die onze nieuwe Europese kameraden zijn of zullen worden, kunnen wij Hollandse televisiekijkers ons niet wensen. In de zesdelige serie *Oostwaarts!* probeert Jaap Scholten ons de realiteit te tonen achter de façade die door de re-

geringsleiders van dienst zo zorgvuldig in stand wordt gehouden.

Oostwaarts! is er gekomen dankzij Scholtens fascinatie voor het lot van de Transsylvaanse adel, zo op het oog geen voor de hand liggend onderwerp voor een jongen uit Twente. Behalve dan dat die jongen zelf opgroeide als telg van vooraanstaande maar teloorgegangene industriële geslachten en dus vertrouwd was met landgoederen, jachtpartijen, personeel en familietradities – en de ondergang ervan.

Jaap Scholten: 'De lamswollen truien dragende, Concertgebouw bezoekende en Douwe Egberts-coupons sparende Nederlandse upper class verkies ik duizend maal boven de getatoeëerde uitsmijters en machiavellistische opportunisten die in Oost-Europa alle touwtjes in handen hebben.'

Bovendien trouwde hij met een vrouw wier voorouders behoorden tot de vervolgde Hongaarse aristocratie. In Scholtens romans is die verdwijnende wereld van familietradities een terugkerend thema.

Bridge en rummy

Eenmaal gevestigd in Hongarije, waar hij deels in Boedapest woont en deels op zijn landgoed in de provincie, verdiepte Scholten zich in de geschiedenis van de verdwenen Transsylvaanse aristocratie. Die werd in de nacht van 2 op 3 maart 1949 gedeporteerd, onteigend en onder een jarenlang stadsarrest geplaatst. Wat niet verhinderde dat deze voormalige edellieden na hun dagtaak in de steengroeven of de bakstenenfabriek in het diepste geheim bijeen bleven komen. In hun kelderwoningen organiseerden ze magere diners, speelden ze bridge en rummy, deelden ze handkussen uit en leerden ze hun kinderen piano spelen.

Over hun lot schreef Scholten *Kameraad Barron*, dat deze week verschijnt. Hij sprak met nazaten over het onbekende verhaal van de vernederingen ten tijde van het communisme, maar volgde ook hun strijd om terug te krijgen wat hen ooit toebehoorde. Ditzelfde onderwerp staat centraal in de eerste aflevering van *Oostwaarts!*.

Scholten, even in Nederland, vertelt hoe hij zonder noemenswaardige ervaring met televisiemaken ineens de bedenker en presentator werd van een zesdelige documentairereeks.

'Aan de Central European University in Boedapest heb ik een studie antropologie gedaan, omdat ik zo binnen een wetenschappelijk instituut onderzoek kon doen naar die Transsylvaanse aristocratie, met de bedoeling daar een boek over te schrijven. Maar al snel dacht ik dat je over hetzelfde onderwerp ook een heel mooie documentaire zou kunnen maken. De producent die ik benaderde leek dat een goed idee, maar vond dat ik dan maar gelijk een serie over Oost-Europa moest maken. Ik ken die landen vrij goed, heb er veel gereisd, dus ik heb een plan gemaakt waarin zes thema's in zes landen centraal staan. Thema's die in al die landen spelen, maar in het ene land net iets sterker dan in het andere.'

Nieuwe elite

Scholten koos voor landen die inmiddels bij de Europese Unie horen of proberen lid te worden. Zo kwam hij uit op Hongarije, Roemenië, Bulgarije, Servië, Montenegro en Albanië. In Roemenië probeert hij de dictatuur en de erfenis van Ceausescu in kaart te brengen door de berenjacht. In Albanië onderzoekt hij of de Albanen nu teruggrijpen op hun oude tradities van voor het communisme of juist vooruit kijken. In Bulgarije gaat het over emigratie, in Servië over nostalgie en de drang tot vergetelheid en in Montenegro over gokverslaving en het daarmee samenhangende

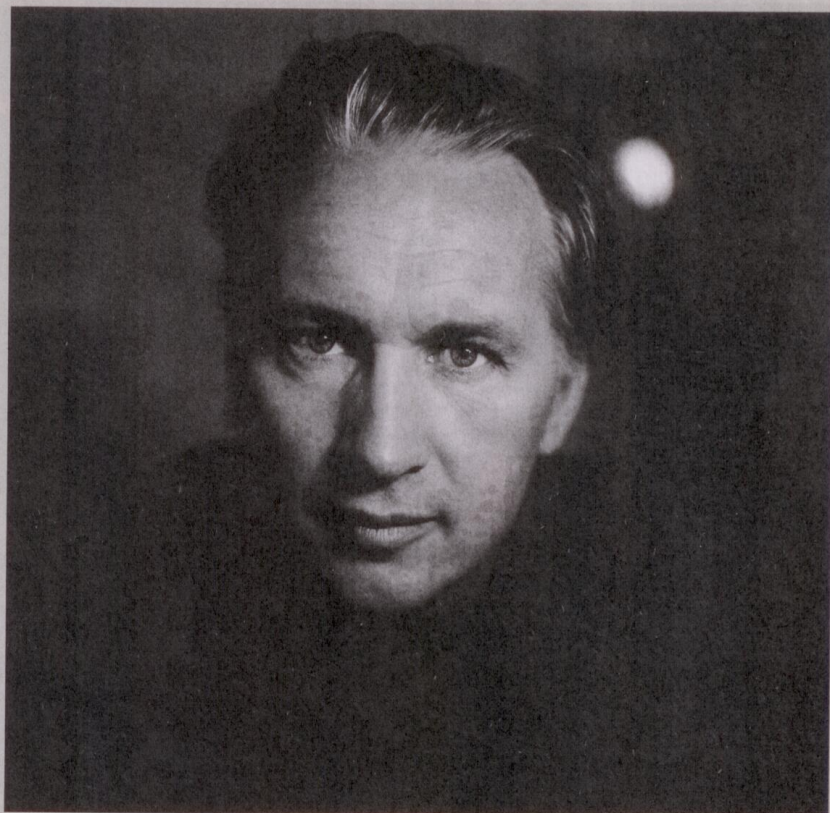

Transsylvanië: verlaten familiehuus langs de rivier Aranyos in Roemenië

Jaap Scholten

Jaap Scholten (1963) werd geboren in een familie van grootindustriëlen. Zijn vader is afkomstig uit een Twents textielgeslacht, zijn moeder stamt uit machinebouwersfamilie Stork. Die familiebanden spelen een belangrijke rol in zijn debuutroman *Tachtig*, maar ook in het vorig jaar verschenen *De Wet van Spengler*. In deze eveneens autobiografische roman verhaalt Scholten over de buitengewone jeugd van de vijf Spenglerbroers en de verdwijnende wereld van de grootindustriëlen. Naast romans publiceerde Jaap Scholten reisverhalen, die onlangs opnieuw gebundeld werden in *Van Oldenzaal tot Ouagadougou* en *Van Tanger tot Horizon City*. In *Heer & Meester* doet hij verslag van zijn leven als landheer in Hongarije. *Kameraad Baron*, deze week verschenen, gaat over de teloorgang van de Transsylvaanse aristocratie. Zijn boeken worden uitgegeven door uitgeverij Contact.

FOTO KAROLY EFFENBERGER

Kosovo (2008)

MARTIN REEGER 7/11

de kortetermijndenken.

Scholten: 'Het nieuws over Oost-Europa in onze kranten is vaak politiek, terwijl we tegelijkertijd erg weinig weten van die landen. Mensen die in Oost-Europa komen, zien meestal alleen de hoofdsteden. Daar is de façade in elk geval heel westers. Je hebt er lounges, er rijden grote auto's rond. Wat je in al deze landen ziet, is dat de oude communisten de nieuwe kapitalisten zijn geworden, een soort über-kapitalisten, het slechtste van het kapitalisme in zich verenigend. Iedereen die destijds dichtbij de partij zat, maakt nu deel uit van de nieuwe elite. Die heeft de economische macht. Er bestaat nauwelijks onafhankelijke pers en de inlichtingendiensten hebben nog altijd grote invloed.

Wat verbijsterend was, is dat op het Roemeense platteland vrijwel iedereen terugverlangt naar Ceausescu, terwijl algemeen bekend is wat voor onplezierig repressief bewind dat was. Nog altijd kun je in Roemenië niets belangrijks bespreken over de telefoon. Van Hongaarse vrienden die bij banken werken en wel eens overnames doen, weet ik dat tijdens vergaderingen in Roemenië iedereen niet alleen zijn mobiele telefoon uitzet, maar ook de batterij eruit haalt. Vrijwel iedere multinational die zich in Roemenië vestigt, neemt een oud-Securitateman als topman voor zijn bedrijf. Dat zijn de enige mensen die iets gedaan krijgen in dat land.

Ik weet niet in hoeverre wij voortdurend zijn afgeluisterd, maar ik denk dat ze al snel door hadden dat wij geen bedreiging vormden. Het gaat puur om het beschermen van de eigen economische belangen. Wat je wel

Jaap Scholten: 'Nog altijd kun je in Roemenië niets belangrijks bespreken over de telefoon. Tijdens vergaderingen zet iedereen niet alleen zijn mobiele telefoon uit, maar haalt ook de batterij eruit.'

merkt, is dat mensen in zulke landen nog altijd goed nadenken over wat ze zeggen. Ze staan heel anders in de werkelijkheid dan wij. Toen ik bezig was met *Kameraad Baron* werd in Hongarije achter mijn rug serieus gevraagd: wie betaalt Jaap Scholten om dat boek te schrijven? Dat je een onafhankelijk schrijver bent die zijn eigen obsessies volgt, kan men zich domweg niet voorstellen. Het is van een paranoia die mijn pet te boven gaat.'

Waardigheid

Veel problemen in Oost-Europa komen volgens Scholten voort uit het feit dat deze landen allemaal een zelfde semi-feodale traditie kennen.

'Dat maakte ze zo geschikt voor het communisme. Eigenlijk zijn die landen heel hiërarchisch gebleven. Er is een politieke elite, maar een stabiele middenklasse ontbreekt. De middenklasse was vaak Joods of Duits. De Joden zijn vermoord en de Duitsers, ooit door Maria Theresia naar het Habsburgse rijk ge-

haald, zijn na de oorlog verjaagd omdat ze zich toch vaak hadden laten verleiden de zijde van het Derde Rijk te kiezen. De weke middenklasse die er was is dus uitgeroeid, terwijl die juist vaak stabiliteit aan een land geeft. In al die landen is de vrije markt ingevoerd, terwijl de mensen er nog niet aan toe waren en de instituten die dat proces in goede banen moesten leiden ontbraken. Daarom konden zoveel mensen die dicht bij het vuur zaten zich op illegale wijze verrijken. Er was geen enkel toezicht. Een vriend van mij in Montenegro beschreef het als het spelen van een voetbalwedstrijd terwijl je de regels nog moet ontwikkelen. Als je voortdurend getackeld wordt, wordt dat onderdeel van het spel en geen overtreding.

Iedereen voelt zich comfortabel in het systeem waarin hij is opgevoed en dat is die mensen afgenomen na de val van het communisme. Afgezien van de goelag en alle klassevijanden die het minder goed hadden, was in dat systeem iedereen gelijk. Iedereen had het even slecht of goed. Zolang je maar niks stoms zei over de politiek, kon je vaak vrij rustig leven. Na de val van het communisme hebben veel mensen hun waardigheid verloren. Onder het communisme kon je op een hele subtiele manier een vijand van het regime zijn en daar je waardigheid aan ontnemen. In Servië zagen we hoe de oudste generatie terugverlangde naar Tito, de daarop volgende generatie naar Milosovic terwijl de jongste generatie de heroïek en het drama miste dat mensen die tien jaar ouder zijn wel hebben meegemaakt, die tegen Milosovic in opstand kwamen. Tegen iets vechten is een

Aardappeloogst in Koprchtza, Bulgarije

geweldige basis voor waardigheid. Waartegen moeten ze nu vechten? Het is zogenaamd een democratie, maar in werkelijkheid is het een kleptocratie. De vijand is onzichtbaar geworden.'

Ontevreden

'In al die landen houdt een kleine groep alle rijkdom, macht en informatie bij zich. Met als gevolg een heel ontevreden bevolking. Mensen zijn alleen loyaal aan hun clan of familie, niet aan de staat of aan een bedrijf, want van die instituten of instellingen krijg je zelf ook geen loyaliteit. Dus denken mensen erg op de korte termijn. In al deze landen, met uitzondering van Montenegro, wisselen regering en oppositie iedere vier jaar van macht. Dan verandert alles, want iedereen is politiek benoemd: van het hoofd van de tram tot theaterdirecteuren en omroepbazen. Ook het kader onder hen wordt dan ingeruild, want het gaat om loyaliteit, niet om kwaliteit of vak-kennis. Dat houdt werkelijke ontwikkeling tegen. Mensen zijn alleen maar bezig om zoveel mogelijk geld binnen te harken in die vier jaar, als pasha's ten tijde van de Otto-maanse sultans. Het is een weinig constructief systeem. Om daar in deze serie maar een glimp van te laten zien, is mijn streven. Het is de lokale elite die verrot is. Ik heb mij vroeger altijd afgezet tegen het milieu waar ik uitkwam, maar in Oost-Europa heb ik gezien dat je het met je elite slechter kan treffen. De lamswoollen truien dragende, Concertgebouw bezoekkende en Douwe Egbert-koffiecoupons sparende Nederlandse upper class verkies ik duizend maal boven de getatoeëerde uitsmijters en machiavellistische opportunisten die in Oost-Europa alle touwtjes in handen hebben. Dat besef, en de voortdurende aanblik van die kale huurmoordenaars in zwarte Audi's in de straten, is denk ik mijn diepe drijfveer geweest me in de verdwijnende aristocratie te verdiepen.

EU

De enige instantie die enige grip op de huidige Oost-Europese elite heeft, is de Europese Unie. Door beter zicht te houden op wat er met al dat subsidiegeld gebeurt dat daar naartoe gaat, maar nooit de mensen bereikt die er recht op hebben, zou je al veel kunnen verbeteren. Nu gaan boeren failliet omdat ze het hun toegekende subsidiegeld niet of veel te laat krijgen omdat de minister van Landbouw er een jaar rente op trekt. Veel Oost-Europeanen is geleerd om niet afhankelijk te denken. Na een halve eeuw communisme luister je alleen nog maar naar degene boven je en ga je niet zelf bedenken wat je kunt doen. Veel mensen zijn doel en apathisch. Alleen in Montenegro en Albanië is dat anders. Daar heerst een soort anarchie, in Albanië lijkt iedereen een autowasserij of een koffiehuisje te beginnen, in Montenegro gokt vrijwel iedereen als een dolle. Je voelt daar veel meer energie en de mensen ondernemen er meer. Maar natuurlijk zijn er in al die landen heel goeie mensen die iets kunnen en willen veranderen. Dat zijn de mensen die geholpen moeten worden. Er zit enorm veel energie en kracht in de mensen in Oost-Europa. Ik hoop dat je daar na het zien van deze serie iets meer van begrijpt. Er zijn in West-Europa veel vooroordelen en indianenverhalen over die regio, terwijl de Europese Unie het allemaal juist weer te rooskleurig afschildert. Ik heb het idee dat ze daar in Brussel veel te naïef zijn en afgaan op het beeld dat de machthebbers ze voorspiegelen.' Dus in Brussel moeten ze in elk geval kijken? 'Ja, graag, maar dat klinkt geloof ik niet als een heel goeie slogan.'

Oostwaarts!

▶ ZONDAG, NEDERLAND 2, 20.05-21.00 UUR

Hans Pool

Oostwaarts! werd in opdracht van producent De Familie geregisseerd door Hans Pool, die zich zo onderhand een specialist in het genre van de reisdocumentaire mag noemen. Eerder maakte Pool met Adriaan van Dis *Van Dis in Afrika*, waarvoor het duo een Zilveren Nipkowschijf kreeg. Daarna volgden de al even succesvolle VPRO-series *Van Moskou tot Magadan* en *Van Moskou tot Moermansk* met Jelle Brandt Corstius. Met Jaap Scholten trof Pool opnieuw een presentator zonder camera-ervaring. 'Jaap leerde heel snel en was heel welwillend,' zegt Pool, die Scholten gekschierend 'een corpbal op reis' noemt.

'Jelle had ook helemaal geen ervaring in het begin en Adriaan was voordat wij die serie maakten al heel lang niet meer op televisie geweest. Bovendien had hij geen ervaring met filmen op locatie. Ik regisseer gewoon heel strak. Ik weet precies wat ik doe en of het werkt. Volgens mij vinden die mensen dat heel prettig. Dat geeft zekerheid.'

De series met Van Dis en Brandt Corstius waren een enorm succes. Naar sommige uitzendingen keken meer dan een miljoen mensen. Ongekende aantallen voor documentairemaker Pool, die het doorgaans moet doen met 150 duizend kijkers. 'Dat zijn nog altijd drie stadions vol, maar het is natuurlijk niet te vergelijken met deze aantallen. Dit succes had ik niet verwacht. Kennelijk werkt zo'n serie reisprogramma's op prime time erg goed en zolang ze zoveel debiele televisie blijven uitzenden, zal het wel een succes blijven. De kijker wordt onderschat. Die is namelijk wel degelijk geïnteresseerd in goeie documentaire programma's.'

Dat de populaire presentatoren strijken met de eer die Pool als regisseur voor een belangrijk deel toekomt, deert hem niet. 'Dat kan me helemaal niets schelen, echt niet. Dat soort ijdelheid kan me gestolen worden. Ik heb liever die miljoen kijkers dan die honderdduizend. Ik hou erg van reizen, vind het leuk om die programma's te maken. Dankzij de presentator zijn ze toegankelijk, terwijl de boodschap die je wilt brengen wel echt staat. Zoiets stijgt toch uit boven je ijdelheid?'